BUXORO XONLIGI TANGALARI VA NUMIZMATIK MATERIALLARDAN TARIX TA'LIMIDA FOYDALANISH ORQALI TALABALARNING TARIXIY TAFAKKURI VA TADQIQOTCHILIK KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI

H.Shahzod[1]

1. Osiyo xalqaro universiteti magistri

Mas'ul muallif: Shahzod Hikmatov, Osiyo xalqaro universiteti magistri.

Received: 14 Noyabr 2026
Accepted: 19 Noyabr 2026
Published: 24 Noyabr 2026

Copyright: © 2026 by the author(s). Licensee Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi.

Iqtibos uchun: Shahzod, H. BUXORO XONLIGI TANGALARI VA NUMIZMATIK MATERIALLARDAN TARIX TA'LIMIDA FOYDALANISH ORQALI TALABALARNING TARIXIY TAFAKKURI VA TADQIQOTCHILIK KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI / H. Shahzod // Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi. — 2026. — T. 11, № 2. — B. 297–300.

Annotatsiya. Maqolada Buxoro xonligi davrida zarb etilgan oltin, kumush va mis tangalar hamda boshqa numizmatik manbalarni oliy ta'limdagi tarix mashg'ulotlariga tizimli ravishda kiritish metodikasi asoslab berilgan. Tanga birlamchi tarixiy manba sifatida qaralib, uning yozuvi, vazni, metall tarkibi, zarb joyi va sanasi talabalar tomonidan mustaqil tahlil qilinadigan ma'lumot manbaiga aylantiriladi. Tadqiqotda tarixiy tafakkurning asosiy tarkibiy qismlari – manba bilan ishlash, sabab-oqibat bog'liqligini aniqlash, uzluksizlik va o'zgarishni ko'ra bilish, tarixiy kontekstni tiklash – numizmatik topshiriqlar bilan bog'langan to'rt bosqichli model taklif etilgan. Tajriba-sinov ishlari natijalari taklif qilinayotgan yondashuv talabalarning tadqiqotchilik ko'nikmalari va manbaga tanqidiy munosabatini sezilarli darajada oshirishini ko'rsatdi.

Kalit so'zlar: Buxoro xonligi, numizmatika, tilla, tanga, pul (fulus), tarixiy tafakkur, tadqiqotchilik kompetensiyasi, birlamchi manba, tarix o'qitish metodikasi, muzey pedagogikasi.

МЕТОДИКА РАЗВИТИЯ ИСТОРИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ И ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ СТУДЕНТОВ ПОСРЕДСТВОМ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МОНЕТ БУХАРСКОГО ХАНСТВА И НУМИЗМАТИЧЕСКИХ МАТЕРИАЛОВ В ОБУЧЕНИИ ИСТОРИИ

Аннотация. В статье обосновывается методика систематического включения золотых, серебряных и медных монет Бухарского ханства, а также других нумизматических источников в учебные занятия по истории в высшей школе. Монета рассматривается как первичный исторический источник: её легенда, вес, металл, место и дата чеканки становятся объектом самостоятельного анализа студентов. Предложена четырёхэтапная модель, связывающая ключевые компоненты исторического мышления – работу с источником, установление причинно-следственных связей, осмысление преемственности и изменений, реконструкцию исторического контекста – с нумизматическими заданиями. Результаты опытно-экспериментальной работы показали, что предлагаемый подход заметно повышает исследовательские умения студентов и их критическое отношение к источнику.

Ключевые слова: Бухарское ханство, нумизматика, тилля, таньга, пул (фулус), историческое мышление, исследовательская компетенция, первичный источник, методика преподавания истории, музейная педагогика.

METHODOLOGY FOR DEVELOPING STUDENTS' HISTORICAL THINKING AND RESEARCH COMPETENCIES THROUGH THE USE OF BUKHARA KHANATE COINS AND NUMISMATIC MATERIALS IN HISTORY EDUCATION

Abstract. The article substantiates a methodology for the systematic integration of gold, silver and copper coins of the Bukhara Khanate, along with other numismatic sources, into university history classes. The coin is treated as a primary historical source: its legend, weight, metal, mint and date become objects of independent student analysis. A four-stage model is proposed that links the core components of historical thinking – working with evidence, establishing cause and consequence, recognising continuity and change, and reconstructing historical context – to specific numismatic tasks. The results of the experimental study demonstrate that the proposed approach noticeably strengthens students' research skills and their critical attitude towards sources.

Keywords: Bukhara Khanate, numismatics, tilla, tanga, pul (fulus), historical thinking, research competence, primary source, history teaching methodology, museum pedagogy.

Kirish. Bugungi kunda oliy ta'lim tizimida tarix fanini o'qitishning asosiy vazifasi talabalarga tayyor faktlar majmuasini yetkazish bilan cheklanib qolmasdan, ularni o'tmish haqidagi bilimni mustaqil ravishda qurishga, manbalarni solishtirishga va asosli xulosa chiqarishga o'rgatishdan iborat bo'lib bormoqda. «Ta'lim to'g'risida»gi Qonunda ham ta'lim

jarayonining amaliy yo‘naltirilganligi va kompetensiyaviy yondashuvga asoslanishi alohida ta’kidlangan [1]. Shu nuqtai nazardan, tarixchi kasbiga xos fikrlash usullarini auditoriyaning o‘zida shakllantira oladigan didaktik vositalarni izlash dolzarb masala sifatida maydonga chiqadi.

Bunday vositalar orasida numizmatik materiallar alohida o‘rin egallaydi. Tanga – kichik hajmli, ammo axborotga boy moddiy manba. Uning har bir tomoni hukmdor nomi, unvoni, diniy formulalar, zarbxona nomi va hijriy sana kabi ma’lumotlarni saqlaydi; metall turi, vazn va sifat esa davlatning iqtisodiy ahvoli, moliyaviy siyosati hamda savdo aloqalaridan darak beradi. Ayniqsa XVI–XIX asrlarda Buxoro xonligi hududida muomalada bo‘lgan tilla, tanga va pullar O‘rta Osiyo tarixining siyosiy, iqtisodiy va madaniy jarayonlarini bir vaqtning o‘zida aks ettiruvchi noyob «hujjat»lardir.

Shunga qaramay, amaliyotda tangalar ko‘pincha darslikdagi rasm yoki muzeydagi ko‘rgazma eksponati sifatidagina tilga olinadi, talabaning ular bilan tadqiqotchi sifatida ishlashi uchun maxsus metodik tizim yetarlicha ishlab chiqilmagan. Maqolaning maqsadi – Buxoro xonligi tangalari va numizmatik materiallardan foydalanish orqali talabalarning tarixiy tafakkuri hamda tadqiqotchilik kompetensiyalarini rivojlantirishga qaratilgan metodikani nazariy asoslash va uning samaradorligini tajriba-sinov yo‘li bilan tekshirishdan iborat.

Mavzuning o‘rganilganlik darajasi

O‘rta Osiyo, xususan, Buxoro xonligi pul muomalasi tarixi bo‘yicha fundamental izlanishlar asosan sharqshunos-numizmatlar tomonidan amalga oshirilgan. E.A. Davidovichning XVI–XVIII asrlar O‘rta Osiyo tanga ishi va pul muomalasiga bag‘ishlangan monografiyalari Shayboniylar va Ashtarxoniylar davri pul islohotlari, tanga vazn me’yorlari hamda zarbxonalar faoliyatini tizimli o‘rganishga asos solgan [2; 3]. E.V. Rtveladze qadimgi va o‘rta asr tangalarini tarixiy manba sifatida tahlil qilish metodologiyasini rivojlantirib, numizmatik ma’lumotlarni yozma manbalar bilan qiyoslash zarurligini ko‘rsatgan [4]. Mazkur tadqiqotlar tangani faqat kolleksiya predmeti emas, balki tarixiy rekonstruksiya vositasi sifatida qarash imkonini beradi.

Pedagogik yo‘nalishda esa tarixiy tafakkur tushunchasi xorijiy tadqiqotchilar tomonidan chuqur ishlab chiqilgan. S. Vaynburg tarixiy fikrlashni manbani «so‘roq qilish», muallif nuqtai nazarini aniqlash va kontekstga joylashtirish kabi maxsus ko‘nikmalar majmui sifatida talqin qiladi [5]. P. Seyxas va T. Morton esa tarixiy tafakkurning oltita asosiy konsepsiyasini – tarixiy ahamiyat, dalil (manba), uzluksizlik va o‘zgarish, sabab va oqibat, tarixiy nuqtai nazar hamda axloqiy o‘lchovni – ajratib ko‘rsatgan [6]. Ta’lim maqsadlarini bosqichma-bosqich murakkablashtirishda L. Anderson va D. Kratvol tomonidan qayta ko‘rib chiqilgan Blum taksonomiyasi keng qo‘llaniladi [7].

Biroq mavjud ishlarda numizmatik manbalarning didaktik salohiyati bilan tarixiy tafakkur nazariyasi o‘rtasida bevosita metodik ko‘prik qurilmagan. Aynan shu bo‘shliq mazkur tadqiqotning ilmiy yangiligini belgilaydi: Buxoro xonligi tangalari misolida tarixiy tafakkur komponentlari aniq o‘quv topshiriqlari bilan bog‘lanib, ularni amalga oshirishning bosqichli modeli ishlab chiqildi.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot kompetensiyaviy, faoliyatli va manbashunoslik yondashuvlariga tayangan holda olib borildi. Nazariy bosqichda numizmatik, tarixiy va pedagogik adabiyotlar tahlil qilindi, Buxoro xonligi tangalarining o‘quv maqsadida foydalanish mumkin bo‘lgan tasnifi tuzildi. Amaliy bosqichda pedagogik kuzatuv, so‘rovnoma, test sinovlari, talabalar mustaqil ishlari mahsulini tahlil qilish va pedagogik tajriba-sinov usullaridan foydalanildi.

Tajriba-sinov ishlarida tarix ta’lim yo‘nalishining 2-kurs talabalari ishtirok etdi va ular tajriba hamda nazorat guruhlariga ajratildi. Nazorat guruhida mashg‘ulotlar an’anaviy tartibda olib borildi, tajriba guruhida esa numizmatik materiallar asosidagi topshiriqlar tizimi qo‘llanildi. Ishlatilgan manbalar sifatida muzey fondlaridagi tangalar, ularning yuqori sifatli raqamli tasvirlari, ilmiy kataloglardagi tavsiflar hamda o‘quv maqsadida tayyorlangan nusxalardan foydalanildi. Natijalarni baholashda matematik-statistik qayta ishlash usullari qo‘llanildi.

Natijalar va muhokama

Metodikani ishlab chiqishda dastlab Buxoro xonligi pul tizimining o‘quv jarayonida tahlil qilinadigan asosiy birliklari aniqlab olindi. Buxoro pul tizimi uch metallga – oltin, kumush va misga asoslangan bo‘lib, har bir nominal jamiyatning muayyan qatlamlari va iqtisodiy munosabatlar sohasiga xizmat qilgan. Talabalar bu tizimni o‘rganar ekan, tangani shunchaki to‘lov vositasi sifatida emas, davlat hokimiyati, iqtisodiyot va kundalik hayotni tutashtiruvchi bo‘g‘in sifatida anglay boshlaydilar (1-jadval).

1-jadval.

Buxoro xonligi pul tizimining asosiy birliklari va ularning o‘quv-axboriy salohiyati

Nominal	Metall	Muomaladagi asosiy vazifasi	Talaba tahlil qiladigan ma’lumotlar
Tilla (ashrafiy)	Oltin	Yirik savdo bitimlari, xazina jamg‘armasi, tashqi savdo	Hukmdor nomi va unvoni, zarb sanasi, vazn barqarorligi, siyosiy legitimlik belgilari
Tanga	Kumush	Shahar bozori, soliq to‘lovlari, o‘rta hajmdagi savdo	Kumush sifatining o‘zgarishi, vazn me’yorlari, pul islohotlari izlari
Pul (fulus)	Mis	Kundalik mayda savdo, aholining keng qatlamlari muomalasi	Mahalliy zarbxonalar, bezak va ramzlar, ichki bozor holati
Qayta zarb etilgan va kontrmarkali tangalar	Turli	Hokimiyat almashuvi va muomalani tartibga solish	Siyosiy o‘zgarishlar, eski va yangi hukmdor ramzlari, uzluksizlik va o‘zgarish

1-jadvaldan ko‘rinib turibdiki, har bir nominal tarixiy tafakkurning turli jihatlarini rivojlantirish uchun alohida material beradi. Masalan, oltin tillalar asosida talabalar hukmdorning o‘z hokimiyatini qanday ramzlar orqali qonuniylashtirganini tahlil qilsa, kumush tangalar vazni va sifatini turli davrlar bo‘yicha solishtirish orqali iqtisodiy inqiroz yoki islohot belgilarini aniqlaydi. Mis pullar esa «oddiy odamlar tarixi»ga, ya’ni bozor, hunarmandchilik va kundalik turmushga nazar tashlash imkonini yaratadi.

Keyingi bosqichda tarixiy tafakkur komponentlari numizmatik topshiriqlar bilan o‘zaro moslashtirildi. Bunda P. Seyxas va T. Morton konsepsiyasi asos qilib olindi, biroq har bir komponent Buxoro xonligi materiali misolida aniqlashtirildi (2-jadval).

2-jadval.

Tarixiy tafakkur komponentlari va ularga mos numizmatik topshiriqlar

Tarixiy tafakkur komponenti	Numizmatik topshiriq namunasi	Shakllanadigan ko‘nikma
Manba bilan ishlash (dalil)	Tanga yozuvini o‘qish, zarbxona va sanani aniqlash, ma’lumotni yozma manba bilan qiyoslash	Manbani atributsiya qilish, ishonchliligini baholash
Sabab va oqibat	Kumush tanga vaznining kamayishi sabablarini iqtisodiy va siyosiy omillar orqali tushuntirish	Sabab-oqibat zanjirini qurish, ko‘p omilli tahlil
Uzluksizlik va o‘zgarish	Shayboniylar, Ashtarxoniylar va Mang‘itlar davri tangalarini solishtirish	Davrlashtirish, o‘zgarish sur’ati va yo‘nalishini baholash
Tarixiy ahamiyat	Muayyan pul islohotining jamiyat hayotidagi o‘rnini asoslash	Voqealarni ahamiyatiga ko‘ra saralash, argumentlash
Tarixiy nuqtai nazar	Savdogar, hunarmand yoki soliq yig‘uvchi nomidan pul o‘zgarishiga munosabat bildirish	Empatiya, davr qadriyatlarini anglash
Tarixiy kontekst	Tanga topilgan joy va xazina tarkibi asosida savdo yo‘llari xaritasini tuzish	Makon va zamonni bog‘lash, rekonstruksiya

2-jadvaldagi moslik metodikaning mazmuniy o‘zagini tashkil etadi. Tajriba shuni ko‘rsatdiki, topshiriqlar oddiy identifikatsiyadan boshlanib, asta-sekin talqin va rekonstruksiyaga qarab murakkablashib borganda talabalarning qiziqishi va mustaqilligi barqaror saqlanadi. Shu sababli metodika Blum taksonomiyasining qayta ko‘rib chiqilgan talqiniga muvofiq to‘rt bosqichli model shaklida tuzildi (3-jadval).

3-jadval.

Numizmatik materiallar asosida tarixiy tafakkurni rivojlantirishning bosqichli modeli

Bosqich	O‘qituvchi va talaba faoliyati	Kutilayotgan natija
1. Motivatsion-tanishuv	Muammoli savol qo‘yish («Bitta tanga bizga xonlik haqida nimani aytib bera oladi?»), tanga tasvirlari va nusxalari bilan erkin tanishish	Manbaga qiziqish, dastlabki farazlar
2. Tavsiflash va identifikatsiya	Tanganing tashqi belgilarini qayd etish, yozuvlarni katalog yordamida o‘qish, metall, vazn va o‘lchamni aniqlash, kartochka to‘ldirish	Manbani to‘g‘ri tavsiflash, ilmiy terminologiyani egallash
3. Tahlil va qiyoslash	Turli davr tangalarini solishtirish, numizmatik ma’lumotni yozma manbalar bilan qiyoslash, sabab-oqibat jadvalini tuzish	Tanqidiy tahlil, dalillarga tayangan xulosa
4. Talqin va taqdimot	Mini-tadqiqot loyihasini bajarish, virtual ko‘rgazma yoki ilmiy ma’ruza tayyorlash, guruhda himoya qilish	Mustaqil tadqiqot, natijani asoslab taqdim etish

Modelning birinchi bosqichida asosiy e’tibor talabada manbaga nisbatan savol tug‘dirishga qaratiladi. Ikkinchi bosqich manbashunoslik savodxonligini shakllantiradi: talaba arab yozuvidagi legendani katalog yoki o‘qituvchi tayyorlagan yordamchi jadval asosida o‘qib, hukmdor nomini, zarbxona va sanani aniqlaydi. Uchinchi bosqichda tanga boshqa manbalar qatoriga qo‘yiladi – masalan, Abdullaxon II davri pul siyosatiga oid numizmatik ma’lumotlar Hofiz Tanish Buxoriyning «Sharafnomayi shohiy» asaridagi ma’lumotlar bilan solishtiriladi. To‘rtinchi bosqichda talaba o‘z kichik tadqiqotini yakunlab, uni auditoriya oldida himoya qiladi.

Metodikaning samaradorligini aniqlash maqsadida tajriba va nazorat guruhlarida tarixiy tafakkur va tadqiqotchilik kompetensiyasining rivojlanganlik darajasi tajriba boshida va oxirida o‘lchandi. Baholash mezonlari sifatida manba bilan ishlash, sabab-oqibat tahlili, qiyosiy-tarixiy tahlil va tadqiqot natijasini taqdim etish ko‘nikmalari tanlab olindi. Har bir mezon 5 balli shkala asosida baholandi (4-jadval).

4-jadval.

Tajriba-sinov natijalari (o‘rtacha ball, 5 balli shkala)

Baholash mezoni	Nazorat guruhi (boshida / oxirida)	Tajriba guruhi (boshida / oxirida)
Manba bilan ishlash	2,8 / 3,2	2,7 / 4,1

Baholash mezoni	Nazorat guruhi (boshida / oxirida)	Tajriba guruhi (boshida / oxirida)
Sabab-oqibat tahlili	2,9 / 3,3	2,9 / 3,9
Qiyosiy-tarixiy tahlil	2,6 / 3,0	2,6 / 3,8
Tadqiqot natijasini taqdim etish	3,0 / 3,3	3,1 / 4,2
O‘rtacha ko‘rsatkich	2,8 / 3,2	2,8 / 4,0

4-jadval ma’lumotlari tajriba boshida ikki guruh ko‘rsatkichlari deyarli bir xil bo‘lganini, tajriba yakunida esa tajriba guruhida barcha mezonlar bo‘yicha sezilarli o‘sish kuzatilganini ko‘rsatadi. Eng yuqori o‘sish manba bilan ishlash va natijani taqdim etish mezonlarida qayd etildi. Bu holat tanga bilan bevosita, «qo‘lda» ishlash talabani passiv tinglovchidan faol tadqiqotchiga aylantirishi bilan izohlanadi. Nazorat guruhidagi o‘sish esa an’anaviy mashg‘ulotlarning ham muayyan ta’sirini aks ettiradi, biroq uning sur’ati ancha past bo‘ldi.

Muhokama jarayonida bir qator cheklovlar ham aniqlandi. Birinchidan, original tangalardan foydalanish muzey fondlari bilan hamkorlikni talab qiladi; bu muammoni yuqori aniqlikdagi raqamli tasvirlar va 3D-modellar yordamida qisman hal qilish mumkin. Ikkinchidan, arab yozuvidagi legendalarni o‘qish talabalar uchun qiyinchilik tug‘diradi, shu bois o‘qituvchi tomonidan yordamchi lug‘at va namunaviy o‘qish jadvallari tayyorlanishi lozim. Uchinchidan, mustaqil tadqiqot topshiriqlari ko‘proq vaqt talab etgani uchun ular kredit-modul tizimidagi mustaqil ta’lim soatlari bilan uyg‘unlashtirilishi maqsadga muvofiq.

Xulosa. O‘tkazilgan tadqiqot Buxoro xonligi tangalari va numizmatik materiallar tarix ta’limida kuchli didaktik salohiyatga ega ekanini tasdiqladi. Tanga birlamchi manba sifatida talabaga siyosiy, iqtisodiy va madaniy jarayonlarni bir butun holda ko‘rish, ma’lumotni turli manbalar bilan qiyoslash va o‘z xulosasini dalillar asosida himoya qilish imkonini beradi.

Taklif etilgan to‘rt bosqichli model – motivatsion-tanishuv, tavsiflash va identifikatsiya, tahlil va qiyoslash, talqin va taqdimot – tarixiy tafakkur komponentlarini aniq o‘quv topshiriqlari bilan bog‘laydi hamda talabalarning tadqiqotchilik kompetensiyasini izchil rivojlantiradi. Tajriba-sinov natijalari tajriba guruhida o‘rtacha ko‘rsatkichning nazorat guruhiga nisbatan ancha yuqori sur’atda o‘sganini ko‘rsatdi.

Metodikani amaliyotga keng joriy etish uchun quyidagilar tavsiya etiladi: tarix ta’lim yo‘nalishlari o‘quv dasturlariga «Numizmatika asoslari» bo‘yicha amaliy modullarni kiritish; oliy ta’lim muassasalari va muzeylar o‘rtasida hamkorlikni yo‘lga qo‘yish; Buxoro xonligi tangalarining o‘quv maqsadlari uchun mo‘ljallangan raqamli katalogini yaratish; o‘qituvchilar uchun numizmatik manbalar bilan ishlash bo‘yicha malaka oshirish kurslarini tashkil etish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

[1] O‘zbekiston Respublikasining «Ta’lim to‘g‘risida»gi Qonuni. O‘RQ-637-son, 23.09.2020.

[2] Давидович Е.А. История монетного дела Средней Азии XVII–XVIII вв. (Золотые и серебряные монеты Джанидов). – Душанбе: Дониш, 1964.

[3] Давидович Е.А. История денежного обращения средневековой Средней Азии (Медные монеты XV – первой четверти XVI в. в Мавераннахре). – М.: Наука, 1983.

[4] Ртвеладзе Э.В. Древние монеты Средней Азии. – Ташкент: Изд-во литературы и искусства им. Гафура Гуляма, 1987.

[5] Wineburg S. Historical Thinking and Other Unnatural Acts: Charting the Future of Teaching the Past. – Philadelphia: Temple University Press, 2001.

[6] Seixas P., Morton T. The Big Six Historical Thinking Concepts. – Toronto: Nelson Education, 2013.

[7] Anderson L.W., Krathwohl D.R. (eds.). A Taxonomy for Learning, Teaching, and Assessing: A Revision of Bloom’s Taxonomy of Educational Objectives. – New York: Longman, 2001.

[8] Ahmedov B. O‘zbekiston xalqlari tarixi manbalari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2001.